

Kui Eesti naised Bebelit lugesid. Naisküsimusest Eestis 20. sajandi alguses

Tiina Ann Kirss

Aastal 1900 avaldas Mihkel Martna Rahva Lõbu-lehes artikli pealkirjaga „Naisterahva küsimus“ (Martna 1900, 145–150), mis jooksis läbi kahe ajalehenumbri. Juba XIX sajandi keskpaigast saadik käsitleti Euroopas ja Põhja-Ameerikas „naisterahva küsimuse“ üldnimetaja all mitmesuguseid õiguseid, reforme ning muudatusi ühiskondlikes hoiakutes. Õiguse valdkonnas püüti muuta abielunaise pea olematut omandi- ja pärimisõigust, nende õigusi oma lastele abielulahutuse puhul. Naistele pidi võimaldatama vabanemine eestkoste alt. Valu-saks küsimuseks oli ka naiste juurdepääsu laiendamine kesk- ning kõrgharidusele, kuna haridusest sõltusid kutseoskused ning majanduslik iseseisvumine. Püüti avardada naiste tegutsemisvõimalusi avalikus elus, võideldi selle eest, et naistele oleks „sobilik“ töötada ka vabrikutes ja tööstustes, mitte ainult perekondlikes käsitöökodades. Kõige ulatuslikumad kampaaniad naiste üldiste tsiviilõiguste eest, eriti valimisõiguse eest, olid 1900. aasta ringis juba organiseerumas. „Naisterahva küsimus“ oli aktuaalne mitmel pool: erinevate rõhuasetustega ning ideoloogiliste osakaaludega Saksamaal ja Inglismaal, Prantsusmaal ning ka Venemaal.¹

Naisküsimuse püstitamine käiski enamasti ajakirjandusliku poleemika kaudu, mille võis provotseerida mõni konstrueeritud, ajalehe kaudu võimendatud skandaal, mis mõjus tagasilöögina vallapääsenud uutele mõtetele ning võimalustele.² Näiteks üksnes 1904. aastal oli Uudistes kaks korda sõna võtnud „naisterahva küsimuse“ kohta Helene Õiglas, kus ta üritas arukalt korrale kutsuda neid, kes pidasid naise iseseisvumist loomuvastaseks ning perekonda laostavaks. Samal aastal vaidleb Uudistes (9. aprill 1904) Luise Ruut, et töötamine väljaspool kodu ei ole naisele sugugi häbiasi, vaid tema iseseisvuse alus.

Kahel korral pärast 1900. aastal avaldatud artiklit püstitas Martna uuesti „naisterahva küsimuse“, mõtestades ning esitades seda läbi saksa sotsialisti August Bebeli vaadete prisma, toetudes Bebeli populaarsele, laialt levinud ning mitukümmend korda uuesti trükitud teosele „Die Frau und der Sozialismus“ (1879).³ Käesolev artikkel analüüsib Martna Bebeli-käsitlust Eesti kontekstis, küsides, kas ja kuivõrd ning millises kontekstis olid eesti naised Bebelit lugenud. Kuigi kirjalikke jälgi Bebeli retseptioonist Eestis on vähe, on olulisem teada, milline oli revolutsioonimeelsete noorte gümnaasistide ja üliõpilasealiste lugemismaterjal üldisemalt ning kuidas Bebeli teos naisterahva küsimusest nende hulka mahtus. On teada, et aastatel 1903–1905 ringlesid põranda all mitmed marksistlikud, sotsialistlikud ning loodusteaduslikud teosed, nende katkendid ja konspektid. Bebeli lugemine sellises koosluses oli maailmavaatelselt koherentne, tema teose selge struktuur ja sõnastus hõlbustas ka revolutsiooniliste mõtete edasiandmist tööliste lugemisringides. Artikli teine osa tugineb väitel, et Bebeli „ideaal-lugejad“ Eestis olid naisrevolutsionäärid: Alma Ani-Ast, Alma Ostra-Oinas, Lilli Ibrus-Köstner, Marta Lepp jt., kelle mentorteks 1903–1905 olid Peeter Speek ja Mihkel Martna, lisaks neile sotsialistliku maailmavaa-

tega tõsisemat tutvust teinud noored naised Minni Kurs-Olesk, Linda Jürmann, Helene Õiglas, Helene Taar. 1880. aastatel sündinud ning sajandipöördel gümnaasiumi lõpetanud naisrevolutsionääride hõre, kuid ehe memuaristlik materjal, kogutud 1905. Aasta Seltsi kogumisaktsioonide vältel 1930. aastatel (mille üheks eestvedajaks oli Mihkel Martna), valgustab nende maailmavaatelist kujunemist revolutsiooni eel ning revolutsioonis osalemise tagajärgi nende hilisemas elus. Intervjuudes ja ääremärkustes täiendavad need naised ühiselt läbi elatud sündmuste mäletamist, moodustades ühe feministlikult meelesstatud⁴ põlvkonna loo. Artikli kolmandas osas küsin, milliste lähenemiste ja meetodite kaudu oleks võimalik seda lugu uurida.

II

Mihkel Martna kolm mõtteavaldust Eesti ajakirjanduses on kasulikud „naisterahva küsimuse“ piirjoonte mõistmiseks Eestis üleelmisest sajandipöördest kuni Eesti Vabariigi sünnini.⁵ Martna ei alustanud oma käsitlust „naisterahva küsimusest“, filosoferides abstraktsest võrdsuseideaalist, vaid rääkides kaasaja õiguslikest, majanduslikest ning demograafilistest asjaoludest, mille kaudu saab küsimuse tekkimist põhjendada: „Meieaegne naisterahva küsimus on üks nende majandusliste muutuste ehk ümberlukkamiste tagajärg, mis meieaegse kapitalistilise elu- ja olekukorra iseäralduste läbi tungivalt on tarviliseks saanud. Ta on igas rahvakihis ehk -klassis, mis meieaegse seltskonna keskel olemas on, päevakorral, aga tuleb siiski igas klassis ise kujul nähtavale.“ (Martna 1900, 145) Konkreetselt osutas Martna asjaolule, et kasvav hulk vallalisi naisi Eestis vajas elukutset, mis omakorda eeldas ameti- või kutseharidust. Ka nendes maalt linna ümber asunud peredes, kus ühest sissetulekust nappis, pidid naised tööle minnes astuma ebavõrdsesse

võitlusesse meestöölistega ning leppima palgalõhega.

Kümme aastat pärast esimest artiklit kirjutas Martna Päevalehes (4. veebruar 1910) lühikese üleskutse pealkirjaga „Miks Eesti naisterahvas ei ärka?“ (Martna 1910), milles ta eeldas, et Eesti avalikkuses on „naisterahva küsimusest“ mõndagi aru saadud ning et nähtaval oli juba piisavalt haritud naisi, kes tulevikus võiksid anda tõhusa panuse „Eesti kulturalale“. Vahepeelsel kümnendil olid mõned uksed tagasihoidlikult avatud ning nurgakivid paigutatud. Esiteks, juba enne 1905. aastat teadvustati ajakirjanduses muret „feminiinse ajude äravoolu“ pärast Venemaale guvernantideks ning ka tööstustöölisteks. Noori naisi üritati Peterburist tagasi Eestisse kutsuda kooliõpetajateks vallakoolidesse (M. O. 1903). Selleks oli vaja ületada mitmeid visalt püsivaid hoiakuid kohalikes vallavalitsustes, kes eelistasid kooliõpetajate kandidaatide hulgas mehi: kaheldi, kas naine suudab klassis korda pidada ning oma häält maksma panna.⁶ Uue sajandi esimesel kümnendil oli ka võitluses naiste keskhariduse nimel saavutatud tublisid edusamme: asutatud oli kaks eesti õppekeelega tütarlaste gümnaasiumi: Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasium Tartus (1906) ja Elfriede Lenderi eragümnaasium Tallinnas (1907). Nende soliidsete saavutuste kõrval oli 1900–1910 eelkõige revolutsiooniline kümnend, mille vältel radikaliseerus paljude noorte mõtlemine ja käitumine, olgu see pürgimuses ääremaa mahajäämusest Euroopa kultuuri poole (Noor-Eesti liikumine) või sugudevahelise vaimse võrdväarsuse taotluses, millega kaasnes lihtne riietus, lühikesed juuksed ning loobumine paljudest pealiskaudsetest seltskondlikest maneeridest. Enesekuvand vabast, intellektuaalselt end meestega võrdseks pidavast inimesest oli olulisel kohal nii nende naiste maailmavaates kui ka nende isiklikus praktikas, kus nad pörkasid kokku tolaeagsete kitsaste ning konservatiivsete sot-

siaalsete käitumisharjumistega. 1905 jäi ajuti-seks vabadusepuhanguks, kuna sellele järgne-sid tagasilöögid ja repressioonid, mis sundisid aktiviste vaikima, end varjama läbiotsimiste ning arreteerimiste eest, põdema oma lootuste luhtumist ning masendust. Pärast lühiajalist vangistust põgenes Mihkel Martna ise repres-sioonide eest välismaale, kus tema pagulus-põlv kestis 12 aastat.

Oma 1910. aastal ilmunud artiklis väidab Martna, et peamine takistus naiste emantsi-peerumisele ei ole individuaalne, vaid ühis-kondlik organiseerimatus ehk olemasolevate ühenduste valed eesmärgid. Naisseltside asu-tamise peamiseks eesmärgiks pidi Martna arvates olema midagi tõsisemat kui meelela-hutus ja seltskondlikud üritused. Piduõhtute korraldamise asemel tuleks rõhutada naiste intellektuaalset arengut, mõtte- ning sõnajul-guse kasvatamist, vaimset iseseisvust. Päeva-korras peaksid olema „naisterahva silmaringi laiendamine ja teda iseseisvusele harjutamine“ (Martna 1910, 1). 1910. aastaks oli esimene naisorganisatsioon Eestis – Tartu Naisselts – jõudnud juba neli aastat tegutseda. Vaatamata skandaalsele algusele peoõhtuga, mida Pos-timehes hoolega karkeeriti, pühendus Tartu Naisselts heategevusele, eriti koolilastele kor-terite muretsemisele ning nende järelevalvele. Korraldati iganädalasi koosolekuid ning kaks korda kuus kõneõhtuid (H. Ö. 1907). Mõtte-vahetus, intellektuaalne vereringe oli üks seltside suurematest panustest ühiskondlikusse ellu, kuid võime õigusega küsida, kui avarate vaadetega, kui julgelt need diskussioonid toi-musid ning milliseid impulsse nad andsid organiseeritud tegevuseks. Oli ka teistmoodi meelestatud ühendusi: 1909. aastal asutati Narvas Üle-Venemaalise Naisterahva Ühe-õigusluse Liiga osakond. Pikkamööda hakati asutama ka naiste ametiühinguid, alustades 1906. aastal Tallinna aastal naismajateenija-test (EKLA f. 172, m. 12: 21). Mihkel Martna käsitleb eesti naisterahva küsimuse analüüsi

laiataustaliselt. Tema eksiliaaastatel 1905–1917 vahendas sotsialistlike ringkondade võrgus-tik ning ajakirjandus Euroopa naisliikumise erinevate rühmituste püüdlusi. Martnal oli võimalus tutvuda otsesemalt naisõigusluse põhiliine esindavate organisatsioonide mõõt-kavadega ajakirjanduse kaudu. Saksamaal võis Martna olla tutvunud selliste ajakirjanduslike väljaannetega kui Die Frauenbewegung ning Centralblatt, ka Helene Lange juba 1887. aastal avaldatud manifestiga „Gelbe Broschüre“, mis kritiseeris Preisimaa hariduspoliitikat, eriti tütarlaste hariduse suhtes.⁷ Kindlasti huvitas Martnat „emadusfeminismi“ (ehk sotsiaalse feminismi) nimel taotletavad meetmed nais-tööliste töötervishoiu kaitseks. Radikaalseim siht, mis oli ühtlasi terve liikumise sümboliks, oli naiste hääleõigus, mille taotluse korduv ebaõnnestumine parlamendis oli jätkuvaks piirikiviks naisõiguslusele, kuigi kõik nais-küsimusega tegelevad organisatsioonid ei pidanud hääleõiguse saavutamist peamiseks eesmärgiks. Saksamaal loodi naiste ameti-ühinguid ning sotsialistlike feministide ringe (Gerhard 2004, 112), mille arenguid ning eneseavaldusi Martna erilise huviga jälgis, näiteks Clara Zetkini 1893. aastast peale ilmuvat aja-lehte Die Gleichheit (Wischermann 2003, 67, 69). Nigol Andreseni järgi täiendas Martna välismaal ka oma õpinguid, nii (arvatavasti vabakuulajana) Berni ja Zürichi ülikoolides kui ka Berliini töölikoolis⁸ (Andresen 2014, 12). Kogenud publitsistina tegi ta aktiivselt kaastööd saksa sotsialistlikule ajakirjandusele, muuhulgas Karl Kautsky toimetatud teoreeti-lisele ajakirjale Die Neue Zeit (Andresen 2014, 12). Paratamatult aga oli Martna välismaal olles kodumaisest tegelikkusest kaugel.⁹ Võib oletada, et sõprade, ajaleheringkondade ja oma kahe tütre (Franziska ning Lucie) kaudu sai Martna mõningaid värskeid andmeid nii nais- kui ka tööliikumise kohta Eestis.

Martna silmis oli esimeseks ning võtmeli-seks „naisterahva küsimuse“ aspektiks Eestis

naiste juurdepääs haridusele, ühiskondlik-perekondlik panustamine tütarlaste haridusse, tagamaks neile kutseoskused ning seekaudu majandusliku iseseisvuse. Laiemas tähenduses peaks tütarlapse haridus temas äratama isemõtleja, kes oma intellektuaalse arengu eest ka edaspidigi hoolitseb, kes ei piirdu koduseintega, vaid oskab ning julgeb end avalikult väljendada. Selleks olemasolevatest õmbuskoolidest ning *Töchtereschule*'dest ei piisanud. Pürgimised kõrgharidusele olid vaevalised, kuna Vene impeeriumis ei võetud naisi ülikooli. Martna naiste kõrghariduse juurde pääsemise võitlust oma artiklites ei käsitle, küll aga puudutas see otseselt ka tema perekonda. Arvestades Vene, aga ka Eesti naiste pretendenti minna rohkesti õppima välismaa ülikoolidesse (ka Martna vanim tütar Franziska oli Berni õppima läinud (Uudised, 8. oktoober 1904)), ei olnud kõrghariduse omandamine välismaal mitte enam nii üksildane ettevõtmine. Küll aga, nagu väidab Bianka Pietrow-Ennker Vene naiste kohta, tähendas „emantsipatsioon“ igale naisele üksikult mitte ainult avalikule areenile astumist, vaid traditsiooniliselt kitsa tegutsemisringi laiendamist ning eluplaani kui sellise ümbermõtlemist (Pietrow-Ennker 2004, 12–13). Sotsialistlik käsitlus „naisterahva küsimusest“, nagu seda valgustasid Clara Zetkin, Karl Kautsky ning sotsialismi populariseeriv kirjanik ning aktivist August Bebel, sobis Martna maailmavaatega ning üldiste poliitiliste veendumustega kõige lähemalt.

III

1917. aastal avaldas Martna brošüüri, mis koosnes 16-leheküljelisest eestikeelsest kokkuvõttest August Bebeli (1840–1912) populaarsest teosest „Naisterahvas ja sotsialism“ koos Bebeli biograafilise konspektiga. Kuigi 1905. aastal oli ilmunud Uudiste raamatuväljaandena Bebeli raamatu teise trüki konspekt,

pealkirjaga „Naisterahvas ja tema poliitiline seisukord nüüd ja tulevikus“, vene keelest tõlkinud Johann Klaanmann, Martna sellele ei osutanud: 1917. konspekti eessõna lõpul avaldab ta tagasihoidlikku lootust, et ükskord ilmub Bebeli teose eestikeelne terviktõlge. Tõenäolisemalt tajus Martna, et Bebeli sõnum on puhkenud revolutsiooni taustal veelgi enam aktuaalne ning et seda tuli kättesaadavas väljaandes korrata.

August Bebel oli Esimese maailmasõja eelse rahvusvahelise sotsialistliku liikumise käilakuju. Ta kujundas oma sotsialistlike vaateid Karl Liebkechti mõjutusel ning oli 1869. aastal Saksa Sotsiaaldemokraatliku Partei (SPD) asutajaliige. Erinevalt teistest sotsialistlikes aktivistidest, nagu näiteks Jean Jaurès, Karl Kautsky, Georgi Plehhanov ning V. I. Lenin, ei olnud Bebelil ülikooliharidust, mistõttu oli teda radikaalselt meelestatud sotsialistidel ning bolševikel raske pidada põlastusväärseks „keskklassi intellektuaaliks“, kes revolutsiooni puhkedes muutub ebarelevantseks (Donald 1988, ii). Lisaks oma suurele populaarsusele saksa naisliikumise vasakpoolisel tiival oli August Bebeli 1879. aastal avaldatud tekst sotsialistlikult meelestatud vene naisõiguslaste jaoks „naisküsümuse piiblik“. „Die Frau und der Sozialismus“ oli kirjutatud „võitlustekstina“ (*Kampfschrift*), selgete ning sirgjooneliste argumentidega, mis valgustavad ülekohtuse, naistevaenuliku ühiskondliku korra tekkimist ning mõtestavad poliitilisi strateegiaid, et ühiskonda õiglasemaks muuta. Bebel oli esimene, kes põhjalikult mõtestas naisemantsipatsiooni Marxi teooriatele vastavalt ning sõnastas seda arusaadavas keeles, ilma koormava oskussõnavarata. Populariseeriva stiili – mitte mõttelise sügavuse ega innovatiivsuse – tõttu sai Bebeli raamatust naisliikumise „tüvitekst“. Ta suhtus naisküsümusesse kui eraldiseisvasse poliitilisesse võitlusesse, vastandudes Engelsile, kelle veendumuse kohaselt pidi „naisterahva küsimus“

lahenema revolutsiooni kaasnähuna ilma eriliste pingutusteta ja sihipärase võitlusega. Martna Bebeli-brošüüri publitseerimise ajaks oli ilmunud Bebeli teose viiekümne neljas saksakeelne trükk. Saksamaal oli Bebeli tekst töölisraamatukogudes enimlaenatud raamatute seas, ületades kõiki Marxi ning Engelsi teoseid (Steinberg, Jacobs 1976, 168–169).

Martna 1900. aastal avaldatud artikkel nopib Bebeli tööst neid mõtteid, mida ta peab vajalikuks eesti sotsiaalse olukorra analüüsimiseks ning selleks, et naiserahva küsimust saaks Eestis lahendada. Kuna see on ajakirjatekst, on Martna kasutatud üldsõnalisi seletusi, mitte ideoloogilist žargooni. Selline üldsõnaline stiil võib tänapäevasele lugejale tunduda petlikuna: väljendusviis on nii täidlane kui ka „sopiline“, jättes ruumi emakeelseks edasimõtlemiseks. Ligi pool Bebeli teosest on pühendatud mineviku analüüsisele, Martna tekstis on seda aga vähe: näiteks ei spekuloida naiste elude üle pärisorjuse ja teoorjuse ajal. Martna Bebeli-ülekannet juhib marksistlikul analüüsil põhinev argument, mille keskmes on mõned spetsiifilised ideed: (1) perekonna sotsiaalseid norme sisendav (ning taastootev) toime kooslus; (2) naisküsimumise esilekerkimine ei ole klassivõitluse poolt determineeritud ega juhuslik, samas pole see kapitalistliku ühiskonnakorralduse kõrvalmõju, vaid omaette ajalooline nähtus, mis on majanduslike muutuste tulemus; (4) naisküsimumus ei ole klassi- ega seisusespetsiifiline, vaid ilmneb igas klassis oma paradoksaalsustega; (5) abielu kui institutsiooni suhtes nõustub Martna Bebeliga, et seaduslik kooselu, mis ei ole konsensuaalne ega põhine harmoonilisel suhtel, muutub ahistavaks, eriti naisele, kellel pole iseseisvat sissetulekut. Ka sõltub abielu institutsioonina topeltmoraalist, mis lubab mehele seksuaalse vabaduse kõrvalsuhte viljelemiseks; kui naine aga sarnaselt käituks, langeks ta moraalse hukkamõistu ohvriks. Nende ideede põhjal jälgib Martna

Bebeli konkreetsemaid järeldusi: (a) kõrgemates ringkondades on materiaalsetel kaalutluste sõlmitud abielude tagajärjeks sageli krooniline ehk süstemaatiline abielurikkumine, mille tõttu kannatab sotsiaalselt ning juriidiliselt nõrgem naispool; (b) kõrgemates seisustes jagatakse emadus- ning majapidamiskohustused palgalistele teenijatele, niisiis põimuvad seisuse ja soolisuse aspektid sageli nõnda, et tekib omasooliste majanduslik ahistamine; (c) ränk ebaõiglus on see, et isegi kõrgemast seisusest naine, kellel on oma vara, ei saa seda oma soovi järgi kasutada, vaid sõltub oma mehe eestkostest, lahutuse puhul jääb ta oma lastest (mehe omandist) ilma. Need kolm aspekti peaksid moodustama kõrgemast soost naiste küsimuse lahendamise lähtekohtad. Kodanlikul ja töölisklassil tuleb Bebeli ja Martna arvates aga aktiivselt taotleda „poliitikalit tasakaalu“. Majanduslik eluvõitlus, mis alam- ning keskkodanlikus klassis asetab naistöötaja meestöötaja vastu ning ilmneb palgalõhes, toob kaasa ka poliitilise võitluse, ilma milleta võrdsust saavutada on võimatu. Selles peaksid ühinema töölisklassi mehed ja naised kapitalistliku ülemuse vastu, kes mõlemale liiga vähe palka maksab.¹⁰

Kui me oleksime lugenud koos Martnaga Bebelit, siis järeldaksime, et mõistes „poliitikaline tasakaal“ kätkeb oluline osa tema ühiskondlikult diferentseeritud lahendusest „naisterahva küsimusele“, kuigi erinevate sotsiaalsete seisuste jaoks on erinevad strateegiad. Martnale on oluline vahendada seda mitmekülgset ühiskonnapilti ning vastavaid seletusi selle kohta, mida Bebel nimetab „naiste olevikuks“.

Oma 1917. aasta artikli teises alalõigus annab Martna pikema seletuse naisterahva küsimusest, mis keskendub ühiskondlikele hoiakutele („seltskonna arvamisest“), ning üsna pea tõstatab tütarlaste hariduse küsimuse. Õmbluskoolide ning tütarlastekoolide eesmärk on piiratud, kuna need eeldavad,

et neiu läheb varsti mehele: hariduse saamine pole väärtus omaette. Hoopis ohtlikum on asjaolu, et sellistes asutustes omandatud oskused pole piisavad, et ennast omal jõul ära elatada. Ebaõiglus naiste vastu on nähtav erinevates vanadusstandardites: „Mispärast peetakse naisterahvast vanaduse pärast halvemaks kui meest? ... Mispärast on naisterahval aastad häbiks, kuna nad mehel auuks on?“ (Martna 1900, 147). Naiste seaduslikud õigused on kitsamad, sageli keelatakse neil ka seltside liikmeks astumast. Eesti ärkamisaja vitaalseimateks soonteks olid seltsid, mida naised teenisid oma perenaiselike ning organiseerimisoskustega mitmesugustel üritustel. Kuid Martna arvates on naiste seltside ametlikest nimekirjadest väljajätmise tagajärg ohtlik: see on naiste vaimne väljasulgumine ning sõnaõigusest ilma jätmine ühiskonnale olulistes küsimustes: „Kus iiales tähtsate, terve seltskonna elusse puutuvate küsimuste kallal otsustavalt tööd tehtakse – naisterahva arvamisi iganes ei küsita.“ (Martna 1900, 148) Ouline on ka seksuaalse topeltmoraali küsimus, mida Martna selgitab tsitaadiga Genfi professorilt Louis Bridelilt. Artikli kolmandas osas kommenteerib Martna üldistavalt naisõiguluse liikumiste sihte, muuhulgas hääleõigust, ning loetleb punkte, mida 1898. aasta jooksul olid oma rahvasaadikute kogudele esitanud prantsuse ja saksa naisõiguluse eest võitlevad seltsid. Nende hulgast tõstab ta veelkord esile hariduse, mis – taaskord nõustudes Bebeli seisukohtadega – peaks naistel ja meestel olema mitte ainult võrdväärne, vaid ühesugune, võimaldades naistele elukutset ning laiemat silmaringi. Hoiatavate näidetena mainib ta naisi, kes on sunnitud elukutse puudumisel „logardi joodikuga“ abielluma, lesena kannatama ning passiivselt pealt vaatama, kui perekonna sissetulek ühe palgateenijaga on liiga väike.

Artiklis on kasutatud kahepoolset välisvat argumenti, mis ei rõhuta mitte ainult naiste hariduse hüvesid, vaid põhjuseid, miks

naistele hariduse andmine ei ole perekonnale kahjulik investeeering ega too kaasa ka moraalset „kahjumit“. Haridus annab väärikust ning sugugi ei õhuta naist oma tulevast „templit“ (kodu) maha jätma. Esiteks tuletab Martna lugejale meelde, kui palju on töötavaid naisi, kellel pole koduperenaise põli majanduslikult võimalik, kes teenivad raske tööga pelgalt elatist, olles perekonna peamised toitjad. „Nende emade õige kodu on õieti vabrik, pesuköök, ehitusplats ...“ (Martna 1900, 149) Sellele järgneb väide, et laiem silmaringiga ema annab lastele elus hakkamasaamiseks eelise.

Põgusalt puudutades vallaliste naiste probleemi, liigub Martna edasi sotsiaaltervishoiu valdkonda, kus kõige vajalikumad haritud professionaalid nii vabrikutes, politseis kui ka tütarlastekoolides on naissoost arstid. Ebatervele võistlusele naiste ja meeste vahel haridusvaldkonnas, mida mitmete mõtlejate (Rousseau’st saadik) puhul taunitakse, kasutades bioloogilisest essentsialismist tuletatud pseudoargumente, pühendab Martna terve alalõigu, esitades seda ajakirjandusliku tava järgi kolme eksperdi arvamuseks: esiteks tsiteerib ta Manora tähetorni direktorit Leo Brennerit, kes leiab, et naisele väiksema aju või sooliselt limiteeritud intelligentsi omistamisel ei ole teaduslikku alust. Antiikaegsest Hypatiast saadik on mitmed naised täheteaduses ja matemaatikas oma panuse andnud, mõned isegi oma abikaasadega paarisrakmes. Teine ekspert, prof. dr. Max Flesch, võtab sõna raskete õpingute mõju kohta naise tervisele, mis XIX sajandi lõpuaastatel oli aktuaalne küsimus. Kolmandaks tsiteerib Martna üht „proua von Bistrami Peterburist“, kes pajatab Vene naisarstidest sõjaväljal ja teaduses¹¹ (Andresen 2014, 10).

Martna 1917. aastal ilmunud brošüüris kajastub Bebeli ideestik, olukordade kirjeldused ning meetmed, mida Bebel vajalikuks peab, et liikuda konstruktiivselt tuleviku suunas, kuid kirjutise suund ja sihtmärk on kaasaegne

Eesti olevik. Martna brošüürist puudub täielikult kvantitatiivne andmestik, mis Bebeli jaoks oli oluline tõestusmaterjal naise oleviku arutelus. Mõistagi oli Bebeli 1879. aastal esmailmunud teose Saksamaa kohta käiv statistika mõnevõrra aegunud, ometi paljud tendentsid – näiteks vallaliste noorte naiste kasvutendents – kas jätkusid või isegi süvenesid. Kuigi Uudistes ilmus lihtsamaid arvandmete tabeleid üsnagi sageli, ei oleks ehk osanud kõik Martna lugejaskonnast sellistest tabelitest aru saada.¹² Võrdlev demograafiline andmestik Balti provintside kohta (näiteks rahvaloendustest tuletatud sooproportsioonid) ei olnud suure tõenäosusega avalikult kättesaadav. Tabeleid ning Bebeli kvantitatiivseid analüüse välja jättes mõtleb Martna ikka eelkõige oma lugejale: eesmärk oli ärgitada mõtlemist ning muuta hoiakuid ja suhtumisi.

IV

Kus leidis Eestis Bebeli lugejaid? Saksa naiste töölisraamatukogusid uurinud Hans-Josef Steinberg ja Nicholas Jacobs hoiatavad, et üksnes raamatukogude laenusstatistikast ei saa teha järeldusi lugemise tõhususe kohta: see, kes laenas, ei tarvitsenud lugeda või luges pisteliselt (Steinberg, Jacobs 1976, 167). Pigem levisid radikaalsemad ideed suusõnaliste refereeringute ning arutelude kaudu tööliste poliitilistes ringides või lugemisrühmades. 1878. sotsialismi seadus, mis kehtis 1890. aastani, keelustas Saksamaal nii sotsialistlike rühmituste tegevuse kui ka nende väljaanded (Canning 1996, 116, 132–133). Töölisraamatukogude kohta Eestis ei ole selle perioodi kohta kahjuks piisavat bibliograafilist teavet. Küll aga on oma mälestustes maininud nii Alma Ostra-Oinas kui ka Lilli Ibrus, et nad olid Bebelit lugenud ning tema põhiargumentidega tuttavad. Tõenäoliselt ringlesid Bebeli ideed 1905. aasta revolutsiooniliselt meelestatute hulgas ka laiemalt saksa- või venekeel-

sete brošüüride kaudu. Nendest olid kindlasti teadlikud näiteks Alma Ostra-Oinas, Alma Ani ning Lilli Ibrus, kelle poliitilisteks mentoreteks olid Peeter Speek ja Mihkel Martna ise.

Kuivõrd ja millal August Bebeli naiste olukorda selgitav raamatuke eesti naiste lugemislauadadele või lugemisringidesse jõudis, võib esiteks täheldada Uudiste raamatuväljaandega aastal 1905. Alma Ostra-Oinas meenutab, et alates 1903. aastast tegutsenud põrandaalused lugemisringid põhinesid oma raamatukogudel, kus ei puudunud ka Bebeli teosed: „Parteiga seisime ühenduses, sealt saadeti kirjandust, näiteks „Iskrad“. Meil oli oma raamatukogu, raamatud olid köidetud trükitööliste ringi poolt. Mäletan, et kord maal kodus uurisin sellest kogust saadud Bebeli tööd „Naine ja sotsialism.““ (Kruus 1932, 60) Marta Lepp meenutab, et 1905. aasta „vabaarmastuse hooajal“¹³ käis ta avalikul loengul, mis tugines Bebeli ideedele: „Selle pidas advokaat Pung Tallinna käsitööliste seltsi kõneõhtul. Kui ma ei eksi, võttis ta selle kõne aluseks Bebeli „Naine ja sotsialism.““ (Lepp 2010, 21) Hella Murrik-Wuoliljoe maailmavaateline kujunemine oli mõneti teistsugune, kuna enne Soome ülikooli astumist oli ta Jaan Tõnissoni ringkonnale lähemal ning oma sotsialistlikud vaated kujunesid alles tema üliõpilasaastatel Soomes. Huvitav kontrast Wuolijoega on uue sajandi esimestel aastatel Inglismaal õppiva, sotsialistlikult ning feministlikult meelestatud Minni Kurs-Olesk. Viimane hoidis sõrme Inglismaa naisliikumise pulsil ning kirjutas oma tulevasele mehele Lui Oleskile *suffragette*’ide avalikest meeleavaldustest ning Emmeline Pankhursti juhitud äärmuslikest, lausa meeleheitlikest reaktsioonidest pärast 1905. aastal Briti parlamendile esitatud naiste hääleõiguse taotluse tagasilükkamist.

„Naisterahva küsimusest“ teadlike eesti soost naiste lugemislaua üle-eelmise sajandi pöördel oli eklektiline ja mõneti ebamäärane. Tagantjärele ei ole võimalik seda lugemiskor-

pust taastada, isegi siis kui mõnes mälestustekstis on mainitud hulk nimesid. Küll aga on võimalik teatud määrani tuletada nende naiste maailmavaatelist kujunemist nende autobiograafilistest kirjutistest. Mahukaimad mälestustekstid, üksteisest meelsuselt ning ideoloogiliselt küllaltki erinevad, on Marta Lepa, Hella Wuolijoe ning Mari Raamoti memuaarid (Lepp 1922, 1923, 1927; Wuolijoki 1995; Raamot 1965). Pigem jääbki küsimus „mida nad lugesid?“ vastamata ehk osutub heuristiliseks. Kahtlemata oli Bebeli lühikonspekt eesti keeles vaid väike osa kirjandusest, mida naisõiguse küsimusest huvitatud ühiskonnategelased, koolide rajajad, haritud naised ja nende sõbrad võisid ajavahemikul 1905–1917 ning hiljemgi lugeda. Oma meenutustes mainib Lilli Ibrus veel Wilhelm Bölschet, Aleksandr Bogdanovit, Georgi Plehhanovit, Karl Kautsky't ning Clara Zetkinit (Ibrus-Köstner 1932, 55–56).

Need naised, kes Speegi ja Martnaga kui mentoritega kokku puutusid, kes suhtlesid mõttekaaslastega Uudiste toimetuses ning gümnaasiumist väljaheitmise ohtu trotsides ka vene üliõpilaste pörandaalustes lugemisringides käisid, said kaasaegse, sisulise hariduse naisküsimuse kohta, kuid veelgi olulisemalt iseseisva mõtlemise ning arutelu praktika. Vaimustus ja kohmetus olid mõlemad arusaadavad reaktsioonid neile uutele vabadustele, mida nad tunnetasid, mille tarvis ei olnud vaja muuta ühtki seadust, ainult oma hoiakuid ja käitumisviise, mis olid omaealiste kaaslastele mõistetavad. Ka noortele meestele oli „soovaba“ suhtlemine meeste ja naiste vahel uus sotsiaalne eksperiment. Ometi oli selline mõtte- ning käitumisvabadus eeliseks edaspidiseks osalemiseks võitlustes naisõiguse nimel. Lilli Ibrus meenutab: „Tol ajal, kui üliõpilastest imbus minusse revolutsioonilist vaimu, mõjus koostöö ja kokkupuutumine „Uudiste“ inimestega äratavalt ja kasvatavalt mu iseteadvusse. Sai korruga selgeks, et meie

naised võime olla sama iseseisvad ja sama targad kui mehed, vaja ainult tahta ja püüda. Eriti kasvatavalt mõjus selles sihis „Uudiste“ toimetaja Peeter Speek, kes – kurjailmeline ja vali, nagu meile näis – meie tüdrukutega tihti päris tõsiselt riidles, kui julgesime kuidagi oma saamatust alla kriipsutada. Tänu Peeter Speek'ile ma sattusingi lõppeks ülikooli, sest ta sai igakord päris vihaseks, kui ütlesin, et mul pärast keskkooli lõpetamist ühtegi võimalust ei ole ülikooli minna, kuigi seda kõigest hingest teeksin. „Kui te ei lähe, tähendab, teie ei taha,“ lõpetas ta jutu ega sallinud mingit vasturääkimist.“ (Ibrus-Köstner 1932, 56)

Üle-eelmise sajandi pöördel oleks Bebeli „Die Frau und der Sozialismus“ ideaalugejaks Eestis olnud naisrevolutsionäär või tema mõttekaaslane. Pölvkonniti määratledes olid need naised, kes 1905. aastal olid vanuses 17–25 (s.t. 1880. aastatel sündinud), Noor-Eesti tuumikrühma eakaaslased. Mõned neist olid saanud gümnaasiumihariduse Tartu Puškini tütarlaste gümnaasiumis, millest ärksam osa õpilasi käis 1903.–1905. aastal pörandaalustel lugemisringide koosolekutel.¹⁴ Oli ka neid, kes õppisid saksakeelsetes erakoolides (nt. Grassi erakool), kuid ei pidanud seal valdavalt õhkkonda vaimsele arengule soodsaks.¹⁵ Pärast pruunseelikute skandaali üritati neid noori naisi meelitada konservatiivsematesse ning rahvuslikult meelestatud ringidesse: Jaan Jõgeveri teeõhtutele ja Hella Murriku algatatud Tõnissoni-meelsesse rahvuslike küsimuste arutlemisringi. Küll aga eelistasid käremeelsemad hoopis Tartu Ülikooli vene üliõpilasseltsi Societas raamatukogu ning lugesid keelatud, siidpaberile trükitud venekeelset perioodilist väljaannet Iskra.

Aktiivsed naisrevolutsionäärid korraldasid ning juhendasid omakorda lugemisrühmi vähem haritud, eriti töölisnaistele. Marta Lepp meenutab: „Minu hooleks olid usaldatud naisringid – kümme kuni viisteist inimest korruga. Mäletan neid ilusaid sooje valgeid öid, kevad-

ja suveõhtuid mererannal. Mind ümbritsesid teaduseahned silmad; äraselgitatud nägudega imesid nad endasse mu sõnu, rohkem lihtsalt mu oma võitlus- ja lootusjulget meeleolu.“ (Lepp 1923, 23) Lepa mälestustes on palju meeleolutsemist, küll aga kohati ausalt refleksiooni: ta nimetab seda, mis revolutsioonikevadel 1905 paljude ootusi kandis „luuleks ja romantikaks“ (Lepp 1922, 22). Samas lõigus võrdleb Marta Lepp „ärrganud“ ning „ärkamata“ naisi, keda eristas mitte ainult nende haridustase, klassiteadvus ning poliitiline meelsus, vaid vaimne erksus ning uudishimu maailma asjade vastu: „Kui tühised, labased ja rumalad näisid mulle siis meie „ärkamata“ harilikud naised oma isiklikkude huvidega, oma väikese koduga, perega, keelepeksuga, ja kes sellest kaugemale midagi ei näinud, keda väline ilm peale oma maja, õue ja tänava sugugi ei huvitanud. Ma olin õnnelik nende lihtsate vabadushimuliste naiste seas, kelles ärkas teadmishimu, ärkas tarve tungida sinna ilma, kuhu neil seni polnud võimalik pääseda. Need nõndanimetatud haritud naised olid alati teaduseallikate juures, aga need allikad ei äratanud neis janu, sest nad pole iialgi tundnud janu teaduse valguse järele. Need allikad voolavad rikkalikult nende kõrval, aga nad ei näe ega kuule neid.“ (Lepp 1923, 24)

V

Kui 1905. aasta revolutsioon läbi sai, muutus ajutine sooline võrdväarsus ja pinge-vaba suhtlemine noorte naiste ja meeste vahel. Seda muudatust kogesid nõrdimusega nii Marta Lepp kui ka Lilli Ibrus. Lepp meenutab, et 1907. aastal, mil Peterburi üliõpilasingkondades sai ülipopulaarseks Artsõbaševi romaan „Sanin“, muutus endiste võitlusvendade käitumine taas sooliselt mustripäraseks. Võitluse ajal oldi võrdsed ehk „soopimedad“, aga nüüd tajusid naisrevolutsionäärid alandatust ning reedetust, kuna meeskaasvõitlejad olid oma

silmad soolisest aspektist „lahti teinud“ ning käitusid üleolevalt. Nii „vabaarmastuse kevad“ 1905 kui ka „Sanini moekuju“ olid tõehetked neile naistele, kes 1905. aasta revolutsiooni kaasa tegid ning jäid pettunult uut ootama.

Kui 1906. aastal algas karistussalkade tegevus, läks Tartu revolutsiooniline liikumine laiali. Lilli Ibrus varjus esiteks vanematekodus Loopres Põltsamaal lähedal, kuni kohalik politseikirjutaja teda hoiatas, et teda tullakse arreteerima. Ta sõitis otsemaid Tallinna kaudu Peterburi, kus asus elama Luise Sõrra juurde, keda oli Tartus gümnaasiumist revolutsiooniliste vaadete pärast välja heidetud (Ibrus-Köstner 1932, 59). Suvel 1906 tuli Ibrus tagasi Tartusse ning astus samal sügisel ülikooli. Kas põhjuseks oli ohtlik väljapaistvus Tartu linnas, hirm arreteerimise ees või tajumus, et ta hariduslikud eesmärgid Tartu Ülikooliga ei klappinud, Ibrus läks 1907. aastal Moskvasse ning astus sealsesse kaubanduskooli.

Lilli Ibrus lõpetab oma 1905. aasta mälestuste kirjapaneku oma arreteerimise looga, mis toimus alles 1909. aasta hilissügisel Moskvast: „Pool aastat hiljem seisin Riias kohtupalati ees. Partei poolt määratud advokaat soovitas mul riietuda uhke daamina ja peita lühike juus. Tegingi seda. Advokaat rääkis mõne sõna, ent lõppsõnas maalisin ise võimalikult haleda pildi sellest, kuidas mind, rumalat tütarlast-palgalist, kasutati liikmekaardi kirjutajana ja pimedat tööriistana asjus, millest mul polnud aimugi. Kohus mõistis mu õigeaks, ja alles sellega oli minu jaoks viis aastat hiljem pandud punkt 1905. a. revolutsioonile.“ (Ibrus-Köstner 1932, 59) Selles jutustuses on selgelt näha, et kella üritati tagasi pöörata ning poliitiliselt meelestatud, haridusambitsioonikaid noori naisi suruda tagasi traditsioonilistesse ühiskondlikesse rollidesse. Kui 1903–1906 riietusid noored naisrevolutsionäärid lihtsamalt ning ei järginud moodi, võis nüüd daamilik välimus tähendada leebemat karistust. Tagasilööki ei tarvitsenud sugugi alati mõjuda tra-

giliselt; revolutsiooniline meelsus kanaliseerus hariduslike eesmärkide suunas.

VI

Mihkel Martna konspektid ning tutvustused August Bebelist eesti lugejaskonnale üritasid laiendada nende teadmisi „naisterahva küsimuse“ kohta. Bebeli teksti tunti ja loeti mitmel pool Euroopas, sellest tuletati argumente ning tegevussuundi naiste tegevusareaali avardamiseks. Martna tutvustused Bebelist ei ole poleemilised, kuid peavad silmas erinevaid olukordi ning mõõtkavasid, näiteks eesti ja saksa töölisnaiste vahel. Martna 1910. aastal sõnastatud küsimust „Miks Eesti naine ei ärka?“ võib pidada kutseks valgustusaegsele vaimsele iseseisvusele, trotsides sotsiaalsete hoiakuid ning kasvatades oma tütreid vabamas vaimus, kuid selles võivad olla ka allüürid ärkamisaja retoorikale, mille varjus eesti naine oli tihti konservatiivsem kui eesti mees. Martna „naisterahva küsimusele“ pühendatud tekstid vajaksid edasi uurimist Martna jaoks oluliste päevaküsimuste kontekstis, näiteks käsitööseltid, korteriolud linnades ning nende mõju küladest linna asunud töölisperekondadele.

Küsimus, millest käesolev artikkel lähtus, oli teadlikult kunstlikult püstitatud: kes luges Eestis Bebelit 1905. aasta revolutsiooni aegu? Vastus sellele küsimusele oleks samamoodi kuivalt heuretiline, nii kvantitatiivselt kui ka kvalitatiivselt kentsakas. Hoopis huvitavam ning sisukam on küsida, kui palju me sellest ajastust teame, mil naised Eestis Bebelit lugesid. Järelduste asemel võiks siinses artiklis arutletu põhjal püstitada järgmise ringi uurimisküsimusi. Eesti naiste ajalugu XX sajandi esimesel aastakümnel on fragmentaarne ning läbi kirjutamata. See koosneb väikestest, lakoonilistest narratiividest, mille niidid kaovad isegi mälestustekstides pinna alla. Neis esineb palju lünki, mõnikord isegi rohkem kui ühen-

duslülisid. Revolutsiooni poolt aktiveeritud naiste hilisem saatust on enamasti teadmata, mitmetest pole arhiividesse jäänud jälgegi. Ei ole teada, kas nad taotlesid kõrgharidust väljaspool Eestit, abiellusid Venemaale, abiellusid kaasmaalastega Eesti iseseisvusperioodil ning rakendusid hiljem Eesti Vabariigi ülesehitustöösse või veetsid väljasaadetutena oma edasise elu kodumaalt kaugel. Naised, kes osalesid 1905. Aasta Seltsi mälestuste kogumises 1930. aastate alguses, kirjutasid napilt ja eheldalt. Kui seda materjali edasi uurida, tuleks paikkondade järgi organiseeritud 1905. Aasta Seltsi tekstikogumis otsida naiste jälgi.

Selge on see, et mõned jõulised naised jätkasid oma pingutusi avalikus ruumis Eesti iseseisvumisel. Siin paistab eriti silma Alma Ostra-Oinas, kes osales Asutavas Kogus ning kes oli energiline ja silmapaistev advokaat. Nii Minni Kurs-Olesk kui ka Alma Ostra-Oinas vääriskid omaette täispikka biograafiat, kuid küsimus on, kas olemasolevast arhiivimaterjalidest selle kirjutamiseks piisaks. Ulatusliku autobiograafia on kirjutanud ka Eestis advokaadina töötanud Vera Poska-Grünthal (Poska-Grünthal 1969, 1975, 1985).¹⁶ Kuid paljud nimed vajuvad unustusse – need naisrevolutsionäärid, kes hiljem oma mälestused kirja panid, mainivad nimepidi neid, kes olid kas aktivistid või mõttekaaslased, kuid kelle edaspidise käekäigu kohta ei ole pea midagi teada, ehk ainult abielunimi: Monika Kalkun, Linda Kaart, Franziska ja Lucie Martna, Marie ja Veera Välbe, Natalie Oja, Rosalie Punga, Marta Rei, Helene Obst.

Eesti naisajaloo allikana on Helmi Mäelo raamat „Eesti naine läbi aegade“ omamoodi ime, kuna seda kirjutades oli ta paguluses ning vajalikust arhiivimaterjalist kaugel ning sõltus olulisel määral vestlustest paguluses olevate naisliikumises olulist osa mänginud naistega (Mea Krims, Julie Steinman, Johanna Sild-Rebane, Marie Reiman). Sotsialiste on Mäelo raamatus vähe: Marta Lepast ei saa ta mööda

minna, kuid raamatus pole pisematki märki Lilli Ibrus-Köstnerist. Tasakaalustuseks oleks vaja uurida ka tööliste seisukohti: üle-eelmise sajandi pöördel olid naised Eesti tekstiilitööstuses selges ülekaalus, kuigi allikad seda ei näita (Pihlamägi 1999).

Kas naised, kes 1905. aastal mässasid, ja nende eakaaslased olid „uue naise“ esindajad eesti ühiskonnas? Milliseid „uusi naisi“ Eestis nähtavale ilmus?¹⁷ Küsimust tuleks püstitada laiemalt: kuidas kujunesid naiste hariduse saamise ning vaimse eneseteostuse võimalused 1905. aasta järellainetustes ning hiljem Eesti Vabariigis? XX sajandi eesti poliitilises elus ja Eesti Vabariigis jäävad naised vähe-
musse, kuigi tegutsevad ka säravad erandid (nt. Ostra-Oinas). Nii mõnigi neist ei hakanud pärast 1905. aasta järellainetusi korralikuks, vaid vahetas taktikaid, kuidas oma väljaku-
junenud maailmavaadet ellu viia. Oleks vaja tõhusaid biograafiaid nende naiste elutrajektoorist tervikuna ehk paralleelbiograafiaid, mis tooksid esile isiksuste ning maailmavaadete erinevusi. Veelgi olulisem oleks vaadelda „naisterahva küsimusest“ teadlike naiste kirjutisi, eriti ajakirjanduses, näiteks Lilli Ibruse kirjutised Uudistes, Helene Õiglase ning Linda Jürmanni kaastöid mitmetele kaasaegsetele ajalehtedele. Nende väljaannete maht ei ole ülejõukäivalt suur ning on digiteeritud ajalehtede andmebaasist hõlpsasti kättesaadav. Neid allikaid lugedes on lisaks naisküsimuse sisulisele käsitlusele oluline uurida ka retoorikat, näitevara ning poleemilist stiili.

Kuigi sotsialistlike ideede vastu ollakse tänapäeva Eestis allergilised, tasuks praegu Eesti Euroopa kõige suurema palgalõhe taustal üle-eelmise sajandipöörde sotsialistlikke analüüse uuesti üle lugeda. Tuleks julgelt koostada demograafilisi ning tööhõive tabeleid, nagu Bebel seda XIX sajandi viimasel veerandil tegi. Milles seisneks tänapäeva kontekstis eesti naise ärkamine? Osa sellest protsessist oleks kindlasti tajumus, et kategooria

„naised“ ei ole ühtne, ning kui vaadata piisavalt sisse hoolsasti kogutud andmestikesse, puutub lugeja kokku „soolisustatud vaesuse“ ehk naiste ja laste vaesusega. Kas Eesti taasiseseisvumisele järgnenud veerandsajandi jooksul on naiste ärkamine jäänud määramatusse tulevikku, lootes, et naised keskenduvad elustiilinaudingutele, õpivad sekretäride koolis õigesti istuma ning ei riskeeri oma professionaalset mainet julgete aruteludega rikkuda? Teed nende küsimuste juurde on käänulised ja aeglased teed, mis viivad *ad fontes* ehk allikate juurde.

Märkused

- 1 Hea ülevaate mõistest „naisterahva küsimus“ ning naisliikumiste kujunemisest üle Euroopa XIX sajandi teisel poolel saab järgmistelt autoritelt: Paletschek ja Pietrow-Ennker (2004), Niggemann (1981) ning Wischermann (2003). Venemaa naisküsimuse kohta on kirjutanud Rosenholm (1999).
- 2 1905. kevadel puhkenud „pruunseelikute skandaal“ sai alguse Postimehe juhtkirjadega 1905. aasta jaanuari lõpul ning vältras ajakirjanduses ligi pool aastat. See oli reaktsioon juba väljakujunenud (ning ähvardavana tajutava) naisüübi vastu, kes seadvat ohtu konservatiivsemad nägemused naise sotsiaalsest rollist ning tema tegevuspiiridest avalikus sfääris. Sihtmärgiks oli koolivormina pruuni seelikut kandvad Tartu Puškini gümnaasiumi tütarlapsed, keda süüdistati „vabaarmastuse“ viljelemises üliõpilaste põrandalustes ringides. Tegusate ning mõtleivate naiste diskrediteerimine, heites varju nende seksuaalkäitumisele ning süüdistades neid ebamoraalsuses, on tuntud, kuid madal võte. Pruunseelikute skandaal mõjus nii mõnelegi naisrevolutsionäärile heidutavalt, ehk isegi traumaatiliselt (vrld. Ibrus-Köstner 1932, 59). Teaduslikult on pruunseelikute skandaali ja selle järelmõjusid käsitlenud Ainiki Väljataga (Väljataga 1996, 11–12). Mõiste tagasilöökk (*backlash*) osutab 1991. aastal ilmunud Susan Faludi raamatule, kus väidetakse, et kui naiste võimalused end teostada ning materiaalselt iseseisvalt kindlustada kasvavad, võib tulla vastureaktsioonina katse neid traditsiooniliste rollide täitmises kahtlustada, ühtlasi riivates

- nende seksuaalset käitumist „ebasobivana“. Seda hüpoteesi tasub kaaluda XX sajandi naisliikumiste ajaloo uurimisel ning mitte pidada seda pelgalt konspiratsiooniteooriaks.
- 3 Teose pealkiri esimeses trükis oli „Die Frau und der Sozialismus“ (‘Naine ja sotsialism’). 1883. aasta trüki jaoks muudeti pealkiri, et see vastaks täpsemalt teose struktuurile: „Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft“ (‘Naine minevikus, olevikus ja tulevikus’). Eessõnas viiendale saksakeelsele trükile märgib Bebel, et teost on tõlgitud juba neljateistkümnesse keelde.
 - 4 Neid naisi feministideks nimetada oleks formaalselt (kuigi mitte sisuliselt) ebatäpne, kuna seda uudisõna alles hakati kasutama. Naisküsimuse problemaatika jagunes mitmel pool Euroopas (eriti Saksamaal ja Inglismaal) konservatiivsema ning radikaalsema lähenemise vahel. Saksa naisliikumises kasutati märksõna *Sittlichkeit* (‘kõlblus, moraal’), tähelepanemaks neid initsiatiive, mille sihiks oli tõhustada moraalselt järelevalvet ning lammutada seksuaalset topeltstandardit. Meeste moraalsel käitumisel oli vaja kasvatada, selle kõrval reguleerida prostitutsiooni. *Sittlichkeit*-feminism oli seega kahe teraga mõök, mis pöördus kõlblusest lähtuvalt mõne oma soo esindaja vastu. Konservatiivse naisliikumise nägu oli ka nendel rühmadel, mille eesmärgid olid heategevuslikud ehk tuginesid mõistel „sotsiaalne/munitsipaalne emadus“. Radikaalsema naisliikumise suurim siht oli naiste hääleõiguse (*Stimmrecht*) saavutamine. Wischermann tuletab meelde, et hääleõiguse taotlemine kuulub tegelikult liberalismi juurde: sellega ei püütud saavutada suuri muudatusi ühiskonnakorralduses, vaid anda naistele kaasarääkimisõigus, et parendada tingimusi ühiskonna sees (Wischermann 2003, 63–64). Eesti kontekstis ei tohiks jääda mainimata saksa kodanliku naisliikumise konservatiivsed vastukajad baltisaksa naiste hulgas (nt. ajakiri *Baltische Frauenzeitschrift*, 1904–1906), mis juhendusid Saksamaa *Sittlichkeit*’i esindavatest kodanlikest naisorganisatsioonidest, kus võideldi prostitutsiooni kaotamise ning moraalse karskuse nimel.
 - 5 Huvitav on tähele panna, et ainult esimene neist kolmest artiklist on avaldatud Ilmamaa „Eesti mõtelo“ sarja Mihkel Martnale pühendatud kogumikus „Oma kodu“.
 - 6 Esimene naiskooliõpetaja oli Helmi Põld, kes võeti tööle Iisaku vallas 1903. aastal (Mäelo 1957, 150).
 - 7 Vt. Gerhard (2004, 112).
 - 8 Wilhelm Liebknechti poolt 1891. aastal asutatud Berliini Tööliskool oli suunatud vabrikutöölisele, et täiendada nende poliitilist haridust. Seda ei tohiks segamini ajada Saksa Kommunistliku Partei marksisliku tööliskooliga (MASCH). <http://www.die-geschichteberlins.de/geschichteberlins/persoentlichkeiten/persoentlichkeitenhn/513-liebknecht.html>. Vt. Olbrich (2001, 189).
 - 9 „Emigratsioon ei suutnud rahuldada Martna aktiivsust. Ta oli eraldatud arenevast Eesti töölisliikumisest, tal puudus vahenditu sekkaalõõmise võimalus. Mis võis, ta tegi ajalehtedes.“ (Andresen 2014, 12) Paguluses kirjutas Martna töölislehtedele *Uus Ilm* ja *Kiir*, albumites „Mõtted“ ja „Edasi“, ka Päevalehes ja Postimehes.
 - 10 Martna konsepti esimene osa vastab Bebeli teksti olevikule pühendatud teisele osale, kus esimene ülesvõetud teema on abielu. Et mõlemad abielu-pooled rahuldust tunneksid, peaks see tuginema armastusele ja respektile. Kuigi Bebeli meelest on naise positsioon tõusnud, tema töö mitmekesisem, on sugudevahelised suhted paigal püsivad, kinni konservatiivsetes mõttemallides (Bebel 1974, 51).
 - 11 Vaateid naiste ja meeste väidetavalt erineva intelligentsi kohta käsitleb Bebel kriitiliselt: vahe on hariduses, mitte võimetes. Naistele mõeldud haridus on kallutatud tundeasvatuse poole, mis tekitab närvilisust. „Maskuliinne haridus“, mille kaudu kasvatatakse mõttejulgest, loogikat ning mis põhineb teaduslike teadmiste ning meetodite omandamisel, korrigeeriks naistele mõeldud hariduse puudujääke. Kuigi Bebel ei tsiteeri Mary Wollstonecrafti, on tema argumentid naise vaimse arengu ning sellekohase hariduse kohta Wollstonecrafti omadega sarnased (Bebel 1974, 64–65). Kui on soov uurida naiste ja meeste erinevusi, tuleks Bebeli arvates seda teha, kasutades teaduslike meetodeid, mida on rakendatud ka loodusteadustes. Eelkõige tuleks kasutada darvinistlikku lähenemist (Bebel 1974, 69). Tulevikuühiskonnas peaks naiste ja meeste haridus olema võrdne ning tüdrukud ja poisid peaksid käima samades, mitte sooliselt eraldatud koolides (Bebel 1974, 218).
 - 12 Oma teose järeltrükkides Bebel oma statistilisi andmeid ei ajakohastanud.
 - 13 „Vabaarmastuse kevad“ osutab pruunseelikute skandaalile. Marta Lepp asus Postimehes kõlvatuks kuulutatud, Puškini tütarlaste gümnaasiumist välja heidetud õpilaste toeks allkirju koguma, muutudes ka ise märklauaks süüdistustele, et noored naised viljelevad „vabaarmastust“ (*vide infra*).
 - 14 Juuli Sarv, Alma Ostra-Oinas, Lilli Ibrus-Köstner, Alma Ani-Ast.

- 15 Juuli Sarve mälestustes tembeldatakse Grassi koolis käijaid „kadakateks“.
- 16 Siinkohal võiks ka mainida, et Vera Poska-Grünthal kirjutas populaarteadusliku tutvustuse rahvusvahelisest naisliikumisest (Poska-Grünthal 1936).
- 17 Noor-Eesti ringkond võttis ka sõna (ja kuju) ühenduses kui mitte „emantsipeerunud naise“, siis „uue naise“ problemaatikaga. Naiste kuuluvus Noor-Eesti ringkonda oli muuhulgas ka stiiliküsimus: Aino Kallas kuulus endastmõistetavalt sisemisse ringi, kuid ei Marie Heiberg ega Elisabeth Aspe sobinud urbaansema ja elegantsema naiskujutusega, kellega koos võis Euroopasse minna. Marta Lepp (*alias* Sophie Vardi), kes ka Noor-Eesti „perifeeriasse“ kuulus – rohkem küll oma post-revolutsioonilise kirjanikuinkarnatsioonis –, kommenteeris (salvavalt) J. Randvere (Aaviku) „Ruthis“ väljendatud naisideali.

Kirjandus

- Andresen, Nigol (2014). Mihkel Martna. Ühe poliitikaainimese kujunemislugu. – Mihkel Martna. Oma kodu. Koost. Hando Runnel. Ilmamaa, Tartu, lk. 7–17. (Esmailummine: Öitsituled. Eesti ajakirjanikkude album, 1930, nr. 9, lk. 32–33.)
- Ast-Ani, Alma (1932). Sotsialistliku noorsoo keskel enne revolutsiooni, Tartus ja Viljandimaal 1905–1906. – Kruus, Hans (toim.), Punased aastad : mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, lk. 37–52.
- Bebel, August [1879] (1974). Die Frau und der Sozialismus. Herausgeber Monika Seifert. Fackelträger Verlag, Hannover.
- Donald, Moira (1988). Introduction to August Bebel's *Woman Past, Present, and Future*. Zwan Publications, London, lk. i-xxiii.
- Faludi, Susan (1991). Backlash: The Undeclared War Against American Women. Crown, New York.
- Gerhard, Ute (2004). The Women's Movement in Germany in an International Context. – Paletschek, Sylvia; Pietrow-Ennker, Bianka (toim.), Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. Stanford University Press, Stanford, lk. 102–115.
- H. Õ. (1907). Eesti Naisterahva Selts. – Postimees, nr. 76, 2. aprill, lk. 3.
- Ibrus-Köstner, Lilli (1932) „Uudiste“ ringkonnas 1904–1905. Reaktsiooni-ajastu. – Kruus, Hans (toim.), Punased aastad : mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, lk. 52–59.
- Lepp, Marta (1922). 1905. aasta romantika. Noor-Eesti, Tartu.
- Lepp, Marta (1923). 1905. aasta järellained. Varrak, Tallinn.
- Lepp, Marta (1927). 1905. aasta lõppvaatus. Noor-Eesti, Tartu.
- Kruus, Hans (toim.) (1932). Punased aastad : mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu.
- Martna, Mihkel (1900). Naisterahva-küsimus. – Rahva Lõbu-leht, nr. 3–4, lk. 145–150, 219–226.
- Martna, Mihkel (1910). Miks Eesti naisterahwas ei ärka? – Päevaleht, 4. veebruar, lk. 1–4.
- Martna, Mihkel (1917). Naisterahva olukord praeguses ühiskonnas ja sotsialistilises ilmakorras: August Bebel. Mõte, Tallinn.
- Martna, Mihkel (2014). Oma kodu. Koost. Hando Runnel. Ilmamaa, Tartu.
- Mäelo, Helmi (1957). Eesti naine läbi aegade. Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund.
- M. O. (1903). Kooliõpetajannad vallakoolides. – Olevik, nr. 32, 7. august, lk. 749–750.
- Niggemann, Heinz (1981). Emanzipation zwischen Sozialismus und Feminismus. Peter Hammer Verlag, Wuppertal.
- Olbrich, Josef (2001). Geschichte der Erwachsenenbildung in Deutschland. Leske + Budrich, Opladen.
- Ostra-Oinas, Alma (1932). Jooni revolutsioonilisest tegevusest. – Kruus, Hans (toim.), Punased aastad : mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, lk. 60–69.
- Paletschek, Sylvia; Pietrow-Ennker, Bianka (toim.) (2004). Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. Stanford University Press, Stanford.
- Pietrow-Ennker, Bianka (1999). Russlands „neue Menschen“: Zur Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution. Campus Verlag, Frankfurt.
- Pihlamägi, Maie (1999). Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn.

Poska-Grünthal, Vera (1936). Naised ja naisliikumine: peajooni naiste ajaloost ja probleemistikust. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu.

Poska-Grünthal, Vera (1969). Jaan Poska tütar jutustab: mälestusi oma isast ja elust vanemate kodus. Orto, Toronto.

Poska-Grünthal, Vera (1975). See oli Eestis 1919–1944 (mälestused). Toim. V. Pekomäe. Vaba Eesti ja EMP kirjastus, Stockholm.

Poska-Grünthal, Vera (1985). Elu jätkub võõrsil: mälestused. Estoprint, Toronto.

Pöld, Helmi (1932). Kursis 1905. – Kruus, Hans (toim.), Punased aastad : mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, lk. 126–131.

Raamot, Mari (1965). Minu mälestused I ja II. Industrie-Drück, Geislingen. (I osa esmatrükk ilmus 1937. aastal.)

Steinberg, Hans-Josef, Jacobs, Nicholas (1976). Workers' Libraries in Germany before 1914. – History Workshop Journal, nr. 1, lk. 166–180.

Väljataga, Ainiki (2005). Eesti naised, moraal ja rahvuslus. Pildikesi sajandi algusest. – Vikerkaar nr. 11/12, lk. 95–102.

Wischermann, Ulla (2003). Frauenbewegungen und Öffentlichkeiten um 1900. Ulrike Helmer Verlag, Königstein/Taunus.

Wuolijoki, Hella (1995). Koolitüdrukuna Tartus 1901–1904. Tõlk. Linda Viiding. Eesti Raamat, Tallinn.

Ajakirjandusallikad

1905. aasta Seltsi arhiivid – EKLA, f. 172, m. 12: 21.

Uudised 1903–1905